

ՄԱՍԱՆՑ ՊԱՀԱՐԱՆՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԱՐԾԱԹԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԼԱՎԱԳՈՒՅՆ ՆՍՈՒՇՆԵՐ

Հայաստանում մետաղի գեղարվեստական մշակման, մասնավորապես ոսկերչության ու արծաթագործության համար միշտ էլ եղել է հումքի հարուստ բազա, քանզի Հայկական լեռնաշխարհը դեռ անհիշելի ժամանակներից հայտնի է եղել իր ոսկու, ինչպես նաև այլ մետաղների հանքերով:

Կա տեսակետ, որ Հայկական լեռնաշխարհը մետաղամշակման ամենաանախնական կենտրոններից է: Մեր հեռավոր նախնիները մետաղի մշակմամբ զբաղվել են դեռևս մ.թ.ա. հինգերորդ հազարամյակում¹: Այժմ աշխարհի տարբեր թանգարաններում պահվում են մետաղի գեղարվեստական մշակման հայկական օրինակներ, որոնց պատրաստման ժամանակաշրջանն ընդգրկում է մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակից մինչև մեր օրերը: Պահպանված առարկաներից զատ դեկորատիվ-կիրառական այդօրինակ այլ ստեղծագործությունների մասին բազմիցս հիշատակություններ կան ձեռագիր մատյաններում և ժողովրդական բանահյուսության մեջ:

Մետաղի գեղարվեստական մշակումը, այդ թվում նաև ոսկերչությունն ու արծաթագործությունը Հայաստանում բավականին լուրջ հաջողությունների էին հասել դեռևս հնագույն շրջանում: Սրա օգտին են խոսում հայ և օտար պատմիչների պնդումներն այն մասին, որ Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ էր մետաղի հանքերով: Այդ մասին են վկայում նաև պեղումների արդյունքները: Վերջիններս հաստատում են Հայաստանում դարբնության զարգացած ու տարածված արհեստ լինելը:

Միջնադարյան Հայաստանում ոսկերչությունն ու արծաթագործությունը յուրահատուկ ուղղվածություն ստացան, քանի որ վերջիններիս արտադրանքն արդեն դարձել էր հասարակական անհրաժեշտություն: Ուստի պատահական չէր, որ արհեստավորները համախմբվում էին այնպիսի վայրերում, ուր նրանք կունենային սպառողների լայն զանգված: Այդպիսի վայրեր էին հիմնականում թագավորական պալատները, իշխանական դրյակները, ամրոցները, առևտրական կետերն ու վանքային համալիրները, որտեղ, որպես կանոն, համախմբվում էին մեծ թվով պետական պաշտոնյաներ, առևտրականներ, արհեստավորներ, և ուր գոյություն ուներ արտադրանքի սպառման բավականին լայն շուկա: Տրամաբանական է, որ ոսկերիչ ու արծաթագործ արհեստավորների աշխատանքի ամենատարածված արդյունքներից էին թագերը, գահերը, զանազան զենքեր ու զինատեսակներ: Պատրաստվում էին նաև բազմաթիվ ու բազմապիսի զարդեղեն, կենցաղային պարագաներ:

Միջնադարյան հայ ոսկերիչներն ու արծաթագործները կարողացել են բավարարել նաև եկեղեցու և հոգևորականության առաջադրած բավականին բարդ ու դժվարին պահանջները: Միջնադարյան հմուտ հայ արհեստավորները պատրաստում էին եկեղեցական սպասք, ոսկե ու արծաթե խաչեր, թագեր, սաղավարտներ, խորաններ, մեռոնի ամաններ, սկիհներ, բուրվառներ, քշոցներ, ձեռագրակազմեր, վակասներ, հոգևորականի հագուստի վրա եղած արծաթե ու ոսկե զարդեր և, իհարկե, մասանց տարբեր պահարաններ:

Հայկական արծաթագործության մեջ առկա մասունքարանները, չնայած տարբերություններին, կարելի է խմբավորել երկու տիպի.

ա) ուղղանկյունաձև (կամ խաչի տեսքով) մասանց պահարաններ,

բ) աջեր (դաստակի տեսքով և այլն):

Մասանց պահարանները հայ վարպետները սովորաբար պատրաստում էին դրվագման եղանակով, ոսկե և արծաթե շատ նուրբ թիթեղներից, ընդելուզում էին այն թանկարժեք քարերով և զարդարում գեղաքանդակ պատկերներով:

Ուղղանկյունաձև մասնատուփերի վրա վարպետներն ավելի հեշտությամբ են իրենց վարպետությունը ցուցադրել, քանի որ հարթ թիթեղի վրա անհամեմատ ավելի

¹ Robert P. Multharf, *The Origins of Chemistry, London, 1966, p. 22:*

դյուրին է դրվագել զանազան պատկերներ ու տեսարաններ: Փաստորեն աջ- մասնատուիերը գոգավորության պատճառով հնարավորություն չեն տալիս դրվագել ու պատկերել մեծ թվով սրբերի պատկերներ ու տեսարաններ: Ուստի սա է պատճառը, որ աջ-մասնատուների պատրաստման համար պետք էր ավելի մեծ վարպետություն:

Հայկական արծաթագործության լավագույն և առհասարակ մեզ հասած ամենահին քրիստոնեական ուղղվածություն ունեցող նմուշներից են մասանց պահարանները, որոնցից հնագույնները թվով չորսն են և վերաբերում են X-XIV դդ.: Մասնատուիերից առաջինը արծաթից է: Ի սկզբանե այն եղել է միադուռ, 1443թ.-ի վերանորոգումից հետո Դուրաթ անունով վարպետը մեկ դուռը փոխարինել է երկու չբացվող դռնակներով:²

Երկրորդը՝ Սբ Ստեփանոսի մասնատուիը, պատկերաքանդակների բովանդակության տեսակետից անհամեմատ ավելի հետաքրքրական է, քան մյուսները: Որոշ մասնագետների կարծիքով, քանի որ բավականին լուրջ ընդհանրություններ կան այս մասնատուիի պատկերագրական ոճի, տեխնիկական հնարների և Անիի բրոնզե բուրվառների, խնկանոցների, ինչպես նաև Աղթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցու պատկերաքանդակների միջև, հետևաբար, այն կարելի է թվագրել X – XI դդ.:

Մյուս մասնատուիը վերագրվում է XIII դարի վերջին (1293թ.) և հայտնի է Սկևռայի կամ Հեթում թագավորի մասնատուի անունով: Այս մասնատուիը երկար ժամանակ համարվել է կորած, սակայն ներկայումս այն գտնվում է Էրմիտաժում: Այս մասնատուին առանձնահատուկ է նրանով, որ վերջինիս վրա որպես անցյալի փառավոր սուրբ նահատակներ, պատկերված են Գրիգոր Լուսավորչի, Թադեոս առաքյալի, Վարդան Մամիկոնյանի և այլոց պատկերները:³

Չորրորդ մասնատուիը ներկայումս Սբ. Էջմիածնի վանքի թանգարանում պահվող «Խոտակերաց սուրբ նշան» մասանց պահարանն է: Այն պատրաստվել է 13-րդ դարում, եղել է Պռոշյանների տոհմական սեփականությունը և նվիրաբերվել է Խոտակերաց Սուրբ նշան վանքին: Վերջինս շատ արժեքավոր է հայ մանրարվեստի պատմության համար:⁴ Այս մասնատուիում ամփոփված է Իրական խաչի մի մասնիկը այն խաչի, որի վրա խաչել են Քրիստոսին:

Գեղարվեստական յուրահատուկ արժեք են ներկայացնում հայկական արծաթագործության՝ աջի տեսքով նմուշները, որոնք ամփոփում են սրբերի մասունքներ:

Այն ձևը, որով պատրաստված է Հովհաննես Սկրտչի աջը, ամենայն հավանականությամբ միջանկյալ դիրք է գրավում խաչի տեսքով (կամ ուղղանկյունաձև) մասունքարանների և աջ - մասնատուիերի միջև:

Աջի ձևով մասնատուի ունենալը հայկական իրականության առանձնահատուկ սովորույթներից էր (չնայած որ աջի տեսքով մասնատուի հանդիպում ենք նաև եվրոպական մշակույթում). ամեն մի սրբի մասունք՝ լինել ամբողջական ոսկոր կամ լոկ բեկոր, զետեղվում էր աջաձև արծաթե պահպանակի մեջ: Եվ պահպանակն արդեն համարվում էր այս կամ այն սրբի աջը: Այսօր Հայ Առաքելական եկեղեցում՝ թե՛ Մայր Աթոռ Սբ Էջմիածնում և թե՛ Անթիլիասում՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության թանգարանում, պահպանվում են մի շարք սրբերի մասնատուի աջեր:

Գրանցից ամենահայտնին, ինչ խոսք, Գրիգոր Լուսավորչի աջն է (գտնվում է Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի թանգարանում), որը ինչ-որ տեղ հայ կաթողիկոսության լեզվաբանության խորհրդանիշն է համարվում: Հայ եկեղեցու կանոնակարգի համաձայն՝ մեռնոն եփելու արարողության ժամանակ նրա կաթսան նախ խառնում-օրհնում են Գրիգոր Լուսավորչի աջով, ապա նոր միայն մյուս սրբություններով (Սբ. Թադեոս առաքյալի աջը, Սբ. նշանը և Գեղարդը):

Աջ-մասնատուիերի մի շարք գեղարվեստական օրինակներ ուշագրավ են իրենց ինքնատիպությամբ և զարդամոտիվների նրբությամբ: Հատկանշական է հատ-

² Ն. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական մետաղը IX-XIII դդ., Միջնադարյան հուշարձաններ, պր. 3, Եր., 1981, էջ 42:

³ Ա. Ժ ա մ կ ն չ յ ա ն, Ն. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Սրբերի պատկերագրությունը գեղարվեստական մետաղի կերտվածքներում (մասանց պահարաններ), Հայոց սրբերը և սրբավայրերը: Ակունքները, տիպերը, պաշտամունքը, Եր., 2001, էջ 316:

⁴ Վ. Ա բ բ ա հ ա մ յ ա ն, Արհեստները Հայաստանում IV-XVIIIդդ., Եր., 1956, էջ 111:

կապես այն հանգամանքը, որ այստեղ օգտագործված են մետաղամշակման արվեստին բնորոշ հատիկավոր, հյուսածո, եռանկյունաձև և այլ զարդանախշեր:

Մետաղյա նմանատիպ իրերի հավաքածուի բնորոշ կողմերից մեկն էլ առարկաների վրա դրոշմված, փորագրված ու դրվագված թեմատիկ տեսարաններն են ու զարդանախշերը:

Աջերը պատրաստվել են հիմնականում դրվագման տեխնիկայով, որի միջոցով աջերի մեծ մասի վրա պատկերված թեմատիկ տեսարանները (քրիստոնեական թեմաներով, սրբերի կյանքից դրվագները և այլն), որպես կանոն լրացված են բուսական, կենդանական զարդանախշերով: Չարդամտոտիվներն ունեն բուսական և երկրաչափական ծագում, նաև՝ քրիստոնեական հավատալիքներ մարմնավորող խորհրդանիշեր:

Աջ-մասնատուփերի շարքում յուրօրինակ գեղարվեստական լուծում է ստացել Հովհաննես Սկրտչի աջը (XIV դ.): Այն իրենից ներկայացնում է յուրատեսակ խաչ, որի կենտրոնում ուղղանկյուն մասնատուփն է: Ամբողջ մասնատուփը զարդարված է վրադիր թանկարժեք և գունավոր քարերով (ռուբին, սարդիոն, փիրուզ, մարգարիտ, կվարց, մարջան, ապակի): Վրան դրվագված է Սկրտչի դաստակը, որը գուրկ է ճոխ զարդանախշերից (գտնվում է Մայր Աթոռ Սբ Էջմիածնի թանգարանում):

Իր ինքնատիպությամբ աչքի է ընկնում նաև Հովհանու աջը, քանի որ այս մատուցարանը պատկերում է միայն սրբի դաստակը և նախաբազուկը: Պատրաստել է Սկրտչի Մահաեսի Կիկողոսը և նվիրել Մշո Սբ Կարապետ վանքին 1760թ.:⁵

Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ հարկավոր է ամրագրել, որ պահպանված և մեզ հասած մասնատուփերից առավել հին նմուշները վերագրվում են մոտավորապես 13-րդ դարին: Հնարավոր է, որ հայկական արծաթագործության մեջ նախկինում ևս իրենց տեղն են ունեցել մասնատուփերը, որոնք բուն Հայաստանի տարածքում հավանաբար չեն պահպանվել մոնղոլ-թաթարների և սելջուկ-թուրքերի արշավանքների ու թալանի պատճառով: Տրամաբանական է, որ հարաբերական ապահովության պայմաններում արծաթագործությունն ավելի է զարգացել, և արծաթագործության նմուշներն ավելի լավ են պահպանվել Կիլիկյան Հայաստանում: Սակայն պակաս հավանական չի թվում նաև այն վարկածը, որ Կիլիկյան Հայաստանի սերտ կապերը եվրոպական մշակույթի հետ բարենպաստ պայմաններ են ստեղծել հայ իրականության մեջ եվրոպական մշակույթի տարրերի ներթափանցման համար, ինչն իր արտահայտությունն է գտել նաև մասանց պահարանների դեպքում:

Այդուհանդերձ, մատուցարանները հայ արծաթագործության յուրօրինակ և անկրկնելի այն նմուշներն են, որոնք, բացի նրանից, որ ներկայացնում են գեղարվեստական մեծ արժեք, միևնույն ժամանակ նաև ամբողջացնում և արժեքավորում են հայ քրիստոնեական մշակույթի հարուստ ժառանգությունը:

РЕЛИКВАРИИ КАК ЛУЧШИЕ ОБРАЗЦЫ АРМЯНСКОГО СЕРЕБРЯНОГО ДЕЛА

___ Резюме ___

___ В. Гамбарян ___

Еще в V тысячелетии до н.э. на территории Армянского нагорья люди занимались обработкой металлов. Художественная обработка металлов (в том числе золота и серебра) в Армении достигла серьезных высот еще в древние времена. Но особое внимание стоит обратить именно на искусство средневековой обработки металлов, так как обработка золота и серебра в это время получила особую направленность. Средневековые армянские мастера делали церковную утварь, золотые и серебряные кресты, шлемы, мирницы, алтари, оклады, потиры, бармы, опахала, реликварии.

⁵ Վ. Արքաշահյան, Հայկական ոսկերչություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Եր., 1983, էջ 182:

Реликварии, средневекового армянского ювелирного искусства, несмотря на их различия, можно разделить на два типа: а) прямоугольные или в виде креста; б) длани (в виде кисти руки, и т. д.)

Лучшими образцами армянского серебряного дела, христианского периода дошедшие до нас, являются складни. Старейшие среди них - 4 датируются X-XIV вв. Самым известным среди них является складень "Хотакерац сурб ншан". Реликварии в виде длани являются своеобразными обычаями армянской реальности. Самое известное-св. Григора Просветителя. Реликварии являются своеобразными неповторимыми образцами армянского серебряного дела, которые, кроме того, что имеют большую художественную ценность, в то же время дополняют и осмысливают богатое наследие армянской христианской культуры.